

ANNA KARABOWICZ

 <https://orcid.org/0000-0001-7037-9501>

Uniwersytet Pablo de Olavide w Sewilli

Czekalski, Tadeusz. Zbrodnia w życiu społecznym Europy XIX wieku. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagiellonica”, 2022 (ss. 159, ISBN 978-83-66304-93-2)

Keywords: felony, criminality, 19th century, Europe, social life

Słowa kluczowe: zbrodnia, przestępczość, XIX w., Europa, życie społeczne

Recenzowana monografia dotyczy problematyki, która oddziaływała na ludzką wyobraźnię na przestrzeni wieków i nadal budzi wiele emocji. Jest nią ciemna strona człowieczeństwa, która prowadzi do popełniania czynów zakazanych prawem czy to stanowionym lub zwyczajowym, czy to ludzkim albo boskim, oraz każe szukać odpowiedzi na pytania, dlaczego, w jaki sposób, kto, gdzie i kiedy popełnia dane przestępstwo, a także czy można mu było zapobiec, albo w jaki sposób społeczeństwo czy stojąca na jego czele władza powinna na nie zareagować. Fascynacja fenomenem przestępstwa jest tak wiekowa jak ono samo. Autor nakreśla skalę owej powszechnej ekscytacji zbrodnią w XIX-wiecznej Europie, starając się przybliżyć przyczyny tego zjawiska, które 200 lat temu opanowało całe społeczeństwo, złożone procesy „stawania się zbrodniarzem”, organizowania się „środowisk zbrodniczych” (s. 8), skomplikowany rozwój mechanizmów służących wykrywaniu przestępstw i ich autorów, a następnie poddawania ich karom. Temat, którego podjął się Autor w omawianej rozprawie, uniwersalny i zawsze aktualny, z pewnością zasługuje na drobiazgową analizę i świeże spojrzenie.

Jak sam Autor wskazuje (s. 7), książka stanowi opracowanie, które poruszonymi zagadnieniami obejmuje zakresy zainteresowań i badań wielu dyscyplin, takich jak socjologia, psychologia społeczna, kulturoznawstwo, historia społeczna, a można dodać także politologię, psychiatrię, antropologię czy kryminologię. Wszystkie one, rozpatrując zjawisko popełniania przez członków społeczności czynów, które w oczach reszty społeczeństwa i/lub władzy uznawane są za niepożądane i zabronione pod groźbą kary,

zajmują się procesem kontroli, jaką społeczeństwo, a ostatecznie władze polityczne, przedsięwzięją w celu przywrócenia i zachowania pokoju publicznego poprzez zastosowanie środków przymusu w stosunku do jednostki, która dokonała naruszenia społecznego ładu. Autor już w pierwszym akapicie monografii (s. 7) przyznał, iż kwestie przestępczości i społecznej na nią reakcji stanowiły do niedawna monopol nauk prawnych, sugerując niejako, że jego intencją jest kontynuowanie nowej tendencji i skoncentrowanie się przede wszystkim na nieprawnych kontekstach omawianej problematyki.

Autor jest doktorem habilitowanym zatrudnionym na stanowisku profesora uniwersyteckiego w Pracowni Antropologii Historycznej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Zajmuje się głównie sprawami przemian ustrojowych po upadku komunizmu, historią społeczną i kulinarną Europy Południowo-Wschodniej, a także historią przestępczości w Europie XIX-wiecznej. Jest autorem kilkudziesięciu artykułów naukowych i kilku monografii.

Przedmiotowe opracowanie na stronach 7–138, w pięciu rozdziałach poprzedzonych wprowadzeniem i zamkniętym zakończeniem, próbuje przedstawić czytelnikowi fenomen przestępczości w XIX-wiecznej Europie i społeczny stosunek do jej obiektywnych przyczyn i subiektywnej motywacji, jej zapobiegania i reakcji na nią, w tym zagadnienie procesu odkrywania faktycznego przebiegu i autora czynu, przypisywania odpowiedzialności karnej i wykonania samej sankcji.

W rozdziale pierwszym pt. „Między prawem zwyczajowym a prawem stanowionym – o społecznym postrzeganiu zbrodni” Autor zarysowuje przedmiot rozprawy, a mianowicie pojęcie zbrodni i ewolucji jej znaczenia i społecznej percepcji w XIX stuleciu w związku ze zmianami prawa i jego kodyfikacją. Wskazana wyżej multidyscyplinarność opracowania niestety zrodziła pewne problemy natury metodologicznej. Największe zastrzeżenia, szczególnie z punktu widzenia prawnika czy historyka prawa, budzi niezbyt zręczne wyjaśnienie przedmiotu dokonywanej analizy, czyli terminu, który pojawia się już w tytule książki, a mianowicie pojęcia zbrodni. Na stronach 17–9 zostały podane historyczne przykłady wyrażenia „zbrodnia” w języku angielskim (*felony*) i staroniemieckim (*ungerichte, halsgerichte* – które powinny być napisane wielką literą zgodnie z ortografią niemiecką¹). Zaskakuje brak odesłania do łacińskiego słowa *crimen* i etymologicznie z nim związanego określenia w języku francuskim *crime*². Nie ma także informacji o definicji zbrodni zawartej w pierwszym polskim kodeksie karnym z 1818 r., czyli Kodeksie Karzącym³. Mylnie zatem Autor w przyp. 26 na s. 18–9 podaje, że pojęcie zbrodni pojawiło się wyłącznie w austriackiej Franciszkanie z 1803 r., kodeksach bawarskim z 1813 r., pruskim z 1851 r. i ogólnoniemieckim z 1871 r.

Kolejny rozdział zatytułowany „Hierarchia zbrodni” dokonuje dokładnej analizy pięciu różnych zbrodni, a mianowicie zbrodni politycznej, morderstwa, dzieciobójstwa, morderstwa z lubieżności i zbrodniczego podpalenia. Wcześniej niedokładnie zdefiniowane pojęcie zbrodni pogłębione zostało tutaj wymiennie stosowanymi przez Autora

¹ Zob. definicja pojęcia *Ungericht* według <https://meyers.de-academic.com/144354/Ungericht> (dostęp: 30.06.2023).

² Zob. art. 1 *in fine* w *Code pénal*, 1: „L’infraction que les lois punissent d’une peine afflictive ou infamante est un crime”.

³ Zob. art. 4 w *Prawie Kodexu karzącego* (Dziennik Praw 1818, t. V, nr 20), 4: „[...] Zbrodnie są przestępstwa na które prawo przepisuje kary główne [...]”.

określeniami „zbrodnia” i „przestępstwo” (np. na s. 26). Błąd metodologiczny stanowi brak uzasadnienia, na podstawie jakiego kryterium Autor wyselekcjonował przeanalizowane przez siebie zbrodnie. Należy zatem uznać, że dobór takich a nie innych czynów został dokonany przez niego w sposób całkowicie arbitralny bez podania przyczyny, dlatego akurat te zbrodnie zasługują na uwagę i w zaproponowanej kolejności⁴. Myli się ponadto Autor w przypisie 119 na s. 48–9, twierdząc, iż „Pojęcie «dziecko nowo narodzone» pojawiło się dopiero w par. 180 pruskiego kodeksu karnego z 1851”. Zgodnie bowiem z art. 300 Code pénal z 1810 r. „Uznawane jest za dzieciobójstwo zabójstwo dziecka nowo urodzonego”⁵.

W trzecim rozdziale o „Środowisku przestępczym” Autor zajmuje się samym sprawcą przestępstwa, bada opinie panujące w XIX w. na temat przyczyn i procesu, które kierują daną jednostkę na drogę zbrodni. W przypisie 155 na s. 61–2 Autor cytuje za Pieterem Spierenburgiem wyniki badań statystycznych dotyczących procentu przestępstw dokonywanych przez kobiety, zgodnie z którym ich liczba spadała pomiędzy XVII a XIX stuleciem. Brakuje tutaj odpowiedniego komentarza do powyższej obserwacji, które nasuwa się samo, a mianowicie, że do XVIII w. w Europie Zachodniej istniał fenomen „polowania na czarownice”, z którego bezpośrednio wynikał wysoki odsetek czynów zabronionych popełnianych przez kobiety⁶. Następnie zakreślono problem istnienia w ówczesnych większych miastach tak zwanego *underworld*. Można mieć wątpliwości, czy nie lepszym określeniem byłoby polskie wyrażenie „podziemie” czy „półświatek przestępczy”. W ostatnim, trzecim podrozdziale omówiono zagadnienie pojawiających się już w XIX w. organizacji przestępczych.

W rozdziale czwartym o tytule „Śledztwo i dochodzenie” dokonano analizy procesu, który służyć ma odkryciu prawdy o samym czynnie i o jego sprawcy. Szczególną uwagę zwrócił Autor na pojawienie się wyspecjalizowanych funkcjonariuszy i fachowych agencji składających się na coraz bardziej rozbudowaną aparaturę śledczą w XIX-wiecznych europejskich państwach. Autor zdecydował się w tym rozdziale wyodrębnić jeden jedynie podrozdział: „Policja polityczna”. Zdaje się, że lepszym rozwiązaniem byłoby podzielić ten rozdział na dwa podrozdziały: „Policja kryminalna” i „Policja polityczna”. Na początku tego rozdziału, na s. 86, wskazuje Autor na przyczyny XIX-wiecznej reformy instytucji zajmujących się odkrywaniem rzeczywistego przebiegu i autorstwa czynów zabronionych. W stosunku do Europy kontynentalnej zagadnienie kierowania śledztwem i dochodzeniem kwituje Autor krótką wzmianką o sędzim śledczym, nic nie wspominając o ewolucji tego urzędu, charakterze, funkcjach czy stosunku do osoby prokuratora, które konstruowane były rozmaicie w europejskich kodeksach procedury

⁴ Konsekwencją braku klarownej definicji zbrodni i kryterium wyboru przykładów czynów zbrodniczych jest nielogiczność wynikająca z cytowanej na s. 52 pracy Stanisława Budzińskiego, który określił przestępstwo gwałtu jako „zbrodni na honorze”; u czytelnika może zatem pojawić się wątpliwość, dlaczego Autor analizuje tylko i wyłącznie morderstwo z łubieżności, a nie sam gwałt, który nie doprowadził do śmierci ofiary, skoro w opinii XIX-wiecznej gwałt był zaliczany do kategorii zbrodni. Por. definicję gwałtu w Kodeksie z 1818 r. w art. 109, który wyraźnie określa go jako jedną ze zbrodni w *Prawie Kodexu karzącego* (Dziennik Praw 1818, t. V, nr 20), 61–2.

⁵ Zob. art. 300 w *Code pénal*, 46: „Est qualifié infanticide le meurtre d’un enfant nouveau-né”. Cyt. w języku polskim za: Brzezińska, „Dzieciobójstwo”, 288.

⁶ Zob. Uruszczak, *Historia państwa i prawa*, 379.

karnej⁷. Znacznie obszerniej informuje natomiast o jego odpowiedniku w Anglii, to jest konstablu, i kryzysowi tej instytucji pod koniec XVIII w. przypisuje rolę impulsu do zmian w regulacji urzędów policji. Na s. 105 Autor stawia tezę, iż „we Francji do lat siedemdziesiątych nie istniały struktury policyjne, które można by określić policją polityczną”, choć kilka stron wcześniej, na s. 102, pisze: „Sprawność policji politycznej oraz zdolność do zdobywania przez nią informacji o zagrożeniach struktur władzy stanowiła jeden z fundamentów stabilności wewnętrznej państwa Napoleona Bonapartego”, co stanowi pewną nielogiczność.

W ostatnim rozdziale pt. „Kaci, więźniowie i skazańcy” Autor zajmuje się zagadnieniem niektórych sankcji karnych, które przewidywane były w europejskich XIX-wiecznych ustawodawstwach. Drobiazgowo przeanalizował Autor kwestie związane z karą śmierci i karą pozbawienia wolności. We fragmencie dotyczącym kary kapitalnej Autor nie zamieścił jednak informacji o występujących jeszcze wówczas kwalifikowanych karach śmierci, jak na przykład w austriackiej Franciszkanie z 1803 r., pruskim Landrechcie z 1794 r. czy we francuskim kodeksie karnym z 1810 r. za ojco-bójstwo⁸. Z samej lektury nasuwa się sugestia, czy nie powinien się tam znaleźć osobny podrozdział omawiający sankcje karne typu zesłanie, katorga czy ciężkie roboty, które – ze względu na powszechność i specyfikę ówczesnych regulacji nie tylko Rosji, ale też Francji, Anglii, czy Królestwa Polskiego po 1847 r.⁹ – można było wyodrębnić w osobnym fragmencie dotyczącym kar zesłania i podobnych. Autor zdecydował się jedynie na wzmiankę o karze katorgi, niejako na marginesie, w rozdziale o więzieniu (s. 127).

Monografię zamyka spis bibliograficzny i indeks osobowy. Bibliografię podzielono na trzy kategorie: „Źródła opublikowane”, „Opracowania” i „Artykuły”. Autor swoje badania oparł na imponującej liście pozycji. Pojawiają się w niej opracowania i źródła w wielu językach: angielskim, niemieckim, włoskim, francuskim, hiszpańskim i rosyjskim. Należy wskazać na ewidentną nadreprezentację pozycji w języku angielskim zarówno dotyczących problematyki brytyjskiej, jak i innych państw. W wykazie źródeł drukowanych zwraca uwagę brak wskazania kodeksów, zbiorów ustaw czy innych oficjalnych dzienników prawnych, mimo iż w przypisach zdarza się sporadyczne odesłanie do konkretnych aktów prawnych (przyp. 129 na s. 51 i przyp. 368 na s. 130).

Całkowicie zrozumiałym wydaje się rozszerzenie zakresu chronologicznego objętego recenzowaną monografią, co już we „Wprowadzeniu” wyjaśnił sam Autor, iż jest on „zamknięty dwiema niezwykle zbrodniami – straceniem króla Francji na paryskim placu Rewolucji 21 stycznia 1793 r. i zabójstwem austro-węgierskiego arcyksięcia Franciszka Ferdynanda 28 czerwca 1914 r. w pobliżu mostu Łacińskiego w Sarajewie [...]” (s. 8). Takie określenie limitów czasowych zasadniczo odpowiada przyjętym granicom czasowym, jakie w naukach historycznych wyznacza się dla XIX stulecia. Zdarza się Autorowi podawanie faktów, które wykraczają nieznacznie poza tak ustalony zakres chronologiczny, kiedy stanowi to niezbędne wyjaśnienie przyczyn czy ewolucji danego zjawiska. Podobnie sprawa wygląda w przypadku zakresu terytorialnego pracy. Autor skupia się na omawianiu sytuacji w takich państwach, jak: Wielka Brytania, Hiszpania,

⁷ Zob. Kulesza, „Sędzia śledczy”, 985–1003.

⁸ Płaza, *Historia prawa*, cz. 2, 132.

⁹ Zob. art. 19–23 w *Kodexie kar głównych i poprawczych*, 15–9, które wymieniały kary zesłania do ciężkich robót, na Syberię i Kaukaz.

Francja, Szwajcaria, Włochy (przed i po ich zjednoczeniu), Niemcy (rozumiane jako Prusy i inne kraje niemieckie, a następnie Cesarstwo Niemieckie), austriacka i austro-węgierska monarchia habsburska i Imperium Osmańskie (z uwzględnieniem Węgier i Bałkanów) czy Rosja, z pojedynczymi wzmiankami o Portugalii, Holandii, Belgii, Danii, Norwegii, Szwecji, Finlandii, Rumunii, Grecji czy ziemiach polskich. Przy okazji omawiania poszczególnych problemów Autor dokonuje niejednokrotnie aluzji do sytuacji istniejących w krajach pozaeuropejskich. Szczególnie częste wycieczki dokonywane są do Stanów Zjednoczonych Ameryki (s. 34, 122, 131, 135), ale zdarzają się także informacje z Argentyny (s. 34, 94), Brazylii (s. 34), Wenezueli (s. 119), Indii (s. 94), Australii (s. 127, 134), Gujany (s. 127), Algierii czy Senegalu (s. 134). Dokonywanie takich pozaeuropejskich dygresji w autorskiej narracji nie może stanowić żadnego zarzutu, a wręcz przeciwnie: można byłoby się spodziewać tego typu wzmianek więcej, biorąc pod uwagę panujący jeszcze ówczesnie okres kolonialny i żywe związki kulturowe, językowe i prawne pomiędzy europejskimi metropoliami i pozakontynentalnymi byłymi albo istniejącymi jeszcze koloniami. Wybór omawianych terytoriów i kolejność ich analizy czasem budzie pewne zastrzeżenia. Z kart recenzowanej monografii wyraźnie przebija znacznie dogłębniejsza relacja zagadnień angielskich, a instytucje czy zjawiska zachodzące w Wielkiej Brytanii często analizowane są jako jedyne albo pierwsze, mimo że czasem nie są one ani specyficzne, oryginalne czy przełomowe, zaburzając tym samym chronologiczny czy logiczny układ zdarzeń. Na przykład na s. 16 Autor podaje definicję przestępstwa przeciwko jednostce tylko i wyłącznie na podstawie angielskiej ustawy z 1828 r., nie konfrontując jej treści z licznymi obowiązującymi w tym czasie kodeksami karnymi na kontynencie. Należy wskazać, iż w żadnym miejscu opracowania Autor nie wyjaśnia, iż XIX-wieczne prawo karne w Anglii było zdominowane przez prawo sędziowskie (*judge-made law*) oparte na doktrynie *binding precedent* i zasadzie *stare decisis*. Angielskie *common law* posiadało swoją tradycyjną listę czynów zabronionych, do których z czasem dołączały te regulowane ustawami. Jednym z klasycznych przykładów przestępstw prawa precedensowego (*common law offences*) była zbrodnia morderstwa, której XVII-wieczna definicja autorstwa Edwarda Coke'a była następnie udoskonalana przez sędziów w drodze precedensów¹⁰.

Poza ewidentnymi usterkami natury techniczno-edytorskiej¹¹ należy wskazać na pewne niedociągnięcia w lokalizacji przypisów, ich ewidentny brak albo cytowanie po-

¹⁰ Zob. Martin, Storey, *Unlocking*, 7–8.

¹¹ W przyp. 75 na s. 33 „Ibidem” odnosi się do pozycji w przyp. 73, a nie 74; na s. 40 błąd w zapisie nazwiska J.J. Gaume; na s. 41, w środku drugiego akapitu jest „*homicidum*”, a powinno być „*homicidium*”; w przyp. 102 na s. 43 błąd w imieniu i nazwisku autora pozycji, powinno być: E. Casado Sánchez; na s. 61 zbędne przecinki; na s. 94 *in fine* powinno być: „badania daktyloskopijne uznano za niezawodny dowód przestępstwa”, a nie „antropometryczne”; w przyp. 261 na s. 96 przedzielono niepoprawnie wyraz; w przyp. 267 na s. 97 brak kursywy tytułu artykułu; w przyp. 268 na s. 98 cytowana pozycja już pojawiła się wcześniej, tj. w przyp. 262 na s. 96; w przyp. 270 na s. 98 powinno być „Ibidem” przy ponownym cytowaniu dzieła P. Bartripa; na s. 103 na początku nowego akapitu powinno być: „Interesująca jest aktywność [...]”, a nie „jej”; w przyp. 290 na s. 104 i w tekście głównym na tej samej stronie dwie wersje imienia: Karl Ludwig vs. Ludwik von Hinckeldey; na s. 104 *in fine* jest: „kilka lat później zakres jej kompetencji objął całe terytorium kraju, a jego głównym celem [...]”, a powinno być: „kilka lat później zakres jego [tj. V wydziału policji berlińskiej – AK] kompetencji objął całe terytorium kraju, a jego głównym celem [...]”; w przyp. 299 na s. 107 cytowana pozycja już pojawiła się wcześniej, a mianowicie w przyp. 1 na s. 7; na s. 110 na początku drugiego akapitu powinno być: „Na początku XIX wieku [...]”, a nie „XX wieku”; w przyp. 329 na s. 117 cytowana pozycja

zycji bez podania konkretnych stron. Czasem brakuje przypisu do danej informacji z danego opracowania, mimo że w tekście pojawia się nowy, odizolowany problem, czasem nawet cytat z danego dzieła, na przykład do przyp. 78 na s. 34, do przyp. 121 na s. 49, do opinii Charlesa Dickensa na końcu s. 69, do drugiego akapitu na s. 77, do przyp. 241 na s. 90, do informacji z Kodeksu Tagancewa na końcu pierwszego akapitu na s. 110, do opinii Davida Garlanda na początku trzeciego akapitu na s. 111, do przyp. 343 na s. 122, do akapitu na s. 122–23. W innych przypisach brak jest stron cytowanych pozycji, mimo, że ewidentnie w tekście Autor odnosi się nie do całego opracowania, ale do konkretnego fragmentu albo nawet cytuje go dosłownie: przyp. 54, s. 28, przyp. 123, s. 50, przyp. 157, s. 62, przyp. 194, s. 72, przyp. 226, s. 85, przyp. 251, s. 93, przyp. 300, s. 107, przyp. 325, s. 115, przyp. 374, s. 132, przyp. 387, s. 135. Zdarzają się także przypisy umieszczane w nieodpowiednim miejscu, a mianowicie przyp. 56 na s. 28 powinien znaleźć się niżej, w drugim akapicie, a przyp. 317 powinien być zlokalizowany wyżej, na końcu drugiego akapitu na s. 112.

Praca poddana recenzji napisana jest poprawnym językiem, Autor nader sprawnie relacjonuje zagadnienie zbrodni, oprowadzając czytelnika po wielu zakątkach Starego Kontynentu, zręcznie sterując jego narastającą ciekawością, jednocześnie nie zasypując go niepotrzebnymi danymi. Zaskakuje erudycja Autora, który znakomicie kombinuje żelazne historyczne fakty z ludowymi legendami i popularnymi do dziś dziełami światowej literatury pięknej, stanowiącymi świetne uzupełnienie obrazu fenomenu ówczesnej przestępczości. Dodane na kartach książki pochodzące z epoki ryciny znakomicie oddają panujący klimat XIX-wiecznej Europy i nastrój związany z wieloma wątkami poruszonymi w niniejszej monografii, pozwalając czytelnikowi wyobrazić je sobie jeszcze dokładniej, i niejako poczuć dodatkowymi zmysłami, sącząca się z całości narracji niespotykaną do tej pory społeczną fascynację przestępczością, wszelkiej maści zbrodniarzami, półświatkiem przestępczym, detektywami i funkcjonariuszami, którzy z poświęceniem oddają się odkrywaniu prawdy o zbrodniach i ich sprawcach, doprowadzając do ich skazania, stracenia czy uwięzienia.

Bibliografia

Źródła prawne

- Code pénal de l'Empire Français*. Paris: Prieur, Belin fils, Merlin, Rondonneau, 1810.
Kodex kar głównych i poprawczych. Warszawa: W Drukarni Kommissyi Rządowej Sprawiedliwości, 1847.
Prawo Kodexu karzącego dla Królestwa Polskiego (Dziennik Praw 1818, t. V, nr 20).

pojawiła się już wcześniej, a mianowicie na s. 7; w przyp. 335 i 336 na s. 119 niekonsekwentny zapis miejsca wydania pozycji bibliograficznych w języku rosyjskim raz cyrylicą, a raz alfabetem łacińskim; w przyp. 364 na s. 128 brakuje odstępów między wyrazami w tytule dzieła.

Opracowania

- Brzezińska, Joanna. „Dzieciobójstwo w regulacjach wybranych państw Europy Zachodniej od starożytności do 1914 r.”. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyty Studenckie* 2 (2009): 275–90.
- Kulesza, Cezary. „Sędzia śledczy: inkwizytor czy gwarant praw jednostki? Refleksje historyczno-prawnoporównawcze”. W: *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 2, red. Marian Mikołajczyk [et al.], 985–1003. Białystok–Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2010.
- Martin, Jacqueline i Storey, Tony. *Unlocking Criminal Law*. London–New York: Routledge, 2013.
- Płaza, Stanisław. *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. Cz. 2: Polska pod zaborami*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998.
- Uruszczak, Wacław. *Historia państwa i prawa polskiego*. Tom 1: 966–1795. Warszawa: Wolters Kluwer, 2013.

Źródła internetowe

<https://meyers.de-academic.com/144354/Ungericht> (dostęp: 30.06.2023).